

DONO ZIYAYEVANING TADQIQOTLARIDA BUXORO AMIRLIGI SHAHARLARI TARIXI

Sayfiddinov Doston Rustam o'g'li

Buxoro davlat universiteti magistri.

Bobojonova Feruza Xayatovna

Buxoro davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17141437>

Annotatsiya. Tarixchi olim Dono Ziyaeva o'z tadqiqotlarida Buxoro shahri to'g'risida qiziqarli ma'lumotlarni keltirib, Buxoro shahri madaniyati, tarixiy obidalar, karvonsaroylari, savdo munosobatlari va boshqa ma'lumotlarni arxiv hujjatlar va manbalar asosida izohlab beradi.

Kalit so'zlar: Buxoro, bekliklar, shahar, Dono Ziyaeva, madaniyat, tarixiy obidalar, karvonsaroylar, savdo, bozor, Ark, masjid va madrasalar, maktablar.

ИСТОРИЯ ГОРОДОВ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ДОНО ЗИЯЕВОЙ

Аннотация. Ученый-историк Дону Зияева в своих исследованиях приводит интересные сведения о городе Бухаре, объясняет культуру, исторические памятники, караван-сарай, торговые связи и другие сведения города Бухары на основе архивных документов и источников.

Ключевые слова: Бухара, беки, город, Дону Зияева, культура, исторические памятники, караван-сарай, торговля, рынок, Арк, мечети и медресе, школы.

THE HISTORY OF CITIES OF THE BUKHARA EMIRATE IN DONO ZIYAYEVA'S RESEARCH

Abstract. Historian scholar Dono Ziyaeva brings interesting information about the city of Bukhara in her research, explains the culture, historical monuments, caravanserais, trade relations and other information of the city of Bukhara on the basis of archival documents and sources.

Keywords: Bukhara, beks, city, Dono Ziyaeva, culture, historical monuments, caravanserais, trade, market, Ark, mosques and madrassas, schools.

Kirish. Dono Ziyayevaning O'zbekiston shaharlari. XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida: shahar madaniyati va urbanizasiya jarayonlari deb nomlangan tadqiqotining IV bobi Buxoro amirligi shaharlari deb nomlanadi. Ushbu monografiyaning 1§ Buxoro amirligining ma'muriy hududiy tuzilishi haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Buxoro amirligini Dono Ziyayeva 26 beklikdan iborat bo'lib, har bir beklik amir tayinlagan hokim tomonidan boshqarilgan. Beklar bevosita qo'shbegiga bo'ysungan va uning tavsiyasi bilan amir tomonidan tayinlangan. Bekliklar o'z navbatida amlodkorlikka bo'lingan va amlodkorlar tomonidan boshqarilgan. Amlodkorliklar o'z navbatida kentlarga bo'lingan, kentlar arboblilar - qishloqlardan iborat bo'lgan va arboblilar (ularni oqsoqollar ham deyishgan) tomonidan boshqarilgan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Buxoro shahri alohida ma'muriy hudud bo'lib qo'shbegi tomonidan boshqarilgan.

K.E.Meyendorfnining aniqlashicha, 1820-yildayoq mamlakat aholisi 2,5 millionga yaqin bo'lib, shundan o'zbeklar — 1,5 mln., tojiklar - 650.000, turkmanlar — 200.000, qozoq va qoraqalpoqlar - 6.000.000. arablar 60.000, eronliklar 40.000, qalmiqlar - 20.000, yahudiylar 4.000. afg'onlar - 4.000, lo'lilar - 2.000 kishini tashkil qilgan. [1; 32]

Buxoro xonligi haqida ilk bor ancha batafsil ma'lumotlarni to'plagan N.Xanikov 1843 yilda mamlakat aholisining shahar va qishloqlardagi zichligini hisoblash asosida ikki xil mulohazani ilgari suradi. Vohalardagi ishlov berilgan yerlarda (asosan Amudaryo va Obi-Shahrisabz bo'ylarida) aholi joylashuvini nazarda tutib, mamlakatdagi aholi soni 2-2,5 million atrofida, degan xulosaga keladi. Ayni paytda u poytaxt Buxoro shahridagi aholining zichligini, 1,7 tanopga 25,2 kishi to'g'ri kelishini ta'kidlab, bu mezonlar bilan hisoblaganda butun mamlakat aholisi 3.6 millionga borishi mumkinligini, ammo mamlakat hududida aholi zichligi bir xil emasligini qayd etib o'tadi. [2; 76-77]

XX asr boshiga mansub boshqa adabiyotlarda mamlakat aholisi 2,5 million, uzog'i bilan 3 million kishini tashkil qilishi qayd etiladi. O'sha davrda Buxoro amirligida chop etilgan "Buxoroi sharif" gazetasida 1912 yilda berilgan ma'lumotda ham mamlakat aholisi 3 mln. kishini tashkil etishi qayd etiladi. [3; 208]

Buxoro amiri Said Olimxon keyinchalik chop etilgan xotiralarida mamlakat aholisi XX asr boshida 3.500.000 kishi bo'lganligini qayd etiladi. [4; 25]

Aholi zichligi va soni bo'yicha Buxorodan keyingi o'rinlarni Qarshi, Shahrisabz, G'uzor, Baljuvon, Chorjuy, Kerki, Ko'lob, Hisor kabi shahar va shaharchalar egallagan. Shu nomli beklklarning aholisi ham juda zich joylashgan edi.

Muhammad Ali Baljuvoniyni qayd etishicha, XX asr boshida Buxoro amirligi tarkibidagi beklk hokimlari quyidagi markazlarda o'tirganlar: Chorjo'y, Karki, Kalif, Qarshi, Karmana, Nurota, Ziyovuddin, Xatirchi, G'uzor, Shahrisabz (ya'ni Kesh), Kitob, Yakkabog', Chiroqchi, Jomchi va Sherobod, Boysun, Denov (Dexnav), Sariosiyo (Sarijuy), Hisor, Darvoz, Baljuvon, Ko'lob (Xatlon), Qorategin.[5; 68] Bulardan tashqari Vobkand, G'ijduvon, Vagg'onzi kabi tumanlar ham bo'lgan[6; 72]. Har bir beklk markazida uni boshqaruvchi bek bilan birga beklk ma'muriyati — qurolli kuchlar, mirshablar, qozi, rais, amlokdorlar, soliq to'plovchilar, yirik diniy ulamolar, turli vazifalarni bajaruvchi amaldorlar guruhi bor edi.

Baljuvoniyni qayd etishicha, amirlikda o'z hokimiga ega bo'lgan 30 ta shahar bo'lgan.[5: 68] Shaharlar dahalarga va guzarlarga bo'lib boshqarilgan. Buxoro amirligidagi yirik shaharlar ko'p asrlik tarixi, mamlakatning iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutib kelganligi bilan ajralib turar edi. Deyarli har bir shahar umumiy xususiyatlar bilan bir qatorda o'ziga xos xususiyatlarga ham ega edi.

Dono Ziyayeva tadqiqotida Buxoroda shahar tuzilishi deb nomlangan ma'lumotlarni keltirib, Buxoro shahrini asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan, uzunligi taxminan 12 km. ga cho'zilgan baland devor o'rab turar, unda 130 ta yarim minora (burj) va darvozalar uchun 11 ta qo'sh minoralar bo'lgan degan ma'lumotni keltiradi.[3; 211] Devor ustida minoralar mudofaa maqsadlarida qurilgan bo'lib. uning tepa qismidagi ba'zi yerlarining qalinligi, aniqrog'i darvoza atroflarida 2 metrgacha yetgan, bu tashqi hujum paytida mudofaa uchun to'plarni bemalol olib o'tish imkonini bergan.

Yuqorida qayd etilganidek shaharning Hazrati Imom, Samarqand, Shayx Jalol, Mozori Bahovuddin, Qarshi, Namozgox (Sillohxona (qo'rxona) ham deyilgan), Shergiron (Tirgiron). Talapoch, Qorako'l, Oqlon (Uglon), Boboi Porado'znomli 11 ta darvozalari bo'lib ular orqali sharq, g'arb, janub va shimol yo'nalishlariga chiqib, kirish mumkin edi. [5; 58]

Ahmad Donish tomonidan chizilgan shahar tarixiy topografik xaritasida ko'rsatilishicha [7], Buxoro shahri amir saroyi va o'rdasi joylashgan Ark va 12 ta mahalladan iborat bo'lgan.

Sharqshunos olim P.I.Lerxning shaxsiy arxividan topilgan, noma'lum mahalliy muallif tomonidan chizilgan shahar topografik rejasida ham Buxoro 12 ta ma'muriy qism - mahallaga bo'lingani qayd etilgan. Ularning nomi quyidagicha bo'lgan: Qoziyon, Murdashuyon, Morkushon, Registon, Chashma-i Ayub, Govkushon, Kulolgaron, Bozori xodja, Juybor, Sufiyon, Xiyobon, Adrasbofon dahalari.

XX asr boshida shaharni kuzatgan A.A.Semenov shaharni 12 ta joriblikka bo'linganligini qayd etgan [8; 48] O.A.Suxareva bu kichik ma'muriy bo'linmani kichik tuman deb ta'riflagan. [9; 67] Fikrimizcha, o'z davrida joriblik yoki mahalla deb yuritilgan ushbu ma'muriy bo'linma o'sha paytda boshqa shaharlardagi dahalarga, bugungi kun nuqtai-nazaridan esa mikrotumanlar yoki tumanlarga to'g'ri kelgan.

Buxoro guzarlari bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borgan O.A.Suxarevaning ko'rsatishicha, har bir joriblik tarkibiga 18-20 tagacha guzarlar kirgan. [7]

Masalan, Iskandarxon joribligi tarkibiga 18 ta, Kalobod joribligiga 20 ta guzar kirgan. Iskandarxon joribligi tarkibidagi guzarlarda o'rta hisobda jami 1.660 ta xonadon, Kalobod joribligida taxminan 1.150 ta xonadon bo'lgan. Agar shaharda aholi zichligini, har bir xonadonda kamida 6-7 kishi yashaganligini nazarda tutilsa, eng kichik guzarda kamida 200 ta, eng kattalarida esa, 1.000 tagacha kishi yashagan. 18-20 tagacha guzarni birlashtirgan katta joribliklarda kamida 6.000 nafardan 10.000 nafargacha kishi yashagan, deb taxmin qilish mumkin.

O.A.Suxareva olib borgan tadqiqotlar davomida tarixiy adabiyotlar, manbalar, xaritalar, etnografik va topografik izlanishlar, hamda shaxsiy so'rovnomalar asosida shahardagi har bir dahada 18-20 tagacha guzar, 1000 tagacha va undan ko'proq xonadon, masjid, boshlang'ich maktab, g'uslxona, tahoratxona, mozor, ziyoratgoh, madrasa, hovuzlar (ayrim hollarda 2-3 tasiga bitta hovuz) va albatta, kamida 15 tadan to 150-200 tagacha xonadon joylashgan. [9; 67]

Manbalarida Buxoro shahrida 200 dan ortiq guzar qayd etiladi.[6] O.A.Suxarevaning tadqiqotlari davomida bu davrda Buxoro shahrida 220 ta guzar bo'lganligi aniqlangan. [11; 62]

Shahar guzarlari nomining katta qismi kasb-hunar nomi bilan bog'liq bo'lgan. Masalan, Kosagaron (kulollar), So'zangaron (ignachi), Sobungaron (sovunchi), Degrez. Kemuxtgaron va Charmgaron (ko'nchi), Korxona (to'quvchi), Po'stinduzon (po'stindo'zlar) va hokazo. Amaldor va askarlar Guzari Sipoh va yana boshqa guzarlarda yashaganligi qayd etilgan.

Shahar hududida teri kasalliklari bilan kasallanganlar uchun alohida Pesxona guzari tashkil etilgan. 120 xonadondan iborat ushbu guzarda taxminan 500-600 kishi yashagan. Ularning o'z imomi, hunarmandlari, savdogarlari, bozori, masjidi, maktablari, mullalari bo'lgan.[10; 23] Pes kasalligiga duchor bo'lgan insonlar bu yerda o'zlarini erkin his qilib, o'zaro hamdardlikda yashaganlar.

120 xonadondan iborat ushbu guzarda taxminan 500-600 kishi yashagan. Ularning o'z imomi, hunarmandlari, savdogarlari, bozori. masjidlari bo'lgan. Yozda shahar ko'chalarini erta tongdan farroshlar tozalab, meshkoplar suv sepganlar.

XX asr boshida mamlakatda hayot kechirgan zamondoshlardan biri — Muhammad Ali Baljuvoni o'zining bir oz keyinroq yozilgan asarida XX asr boshida shaharda 400 madrasa, 296 ta besh vaqt namoz o'qiladigan masjid, 18 ta jome' masjidi, 13 ta kutubxona, 96 ta qorixona (qiroatxona) va maktabxona faoliyat ko'rsatishini qayd etgan. [5; 71] Ammo rus manbalarida Buxoroda 1913 yilda 364 ta masjid borligi qayd etilgan. Shu manbalarda ko'rsatilishicha, Buxorodagi maktab va madrasalarda 10.000 o'quvchi tahsil olgan.

Dono Ziyayeva shahar aholisi to'g'risida fikr bildirib, Buxoro shahri aholisi zich joylashgan shaharlardan edi. 1820 yilda shaharga tashrif buyurgan E.K. Meyendorf uzoq surishtirishlar asosida Buxoroda 8.000 xonadon borligini va ularda 70.000 aholi yashashini aniqlagan. Bunda har bir xonadonga 8,7 kishidan to'g'ri kelgan. Oradan 50 yil o'tgach, 1870 yilda shaharga tashrif buyurgan L. Kostenko ham uzoq surishtirishlar asosida Buxoroda 15 ming xonadon mavjud borligini aniqlagan. Ammo bu safar u har bir uyga 5 kishidan hisoblab, Buxoro aholisi taxminan 75.000 kishini tashkil etadi, degan xulosaga kelgan. Darhaqiqat, 1920 yilga kelib Buxoro shahrida 150.000 kishi yashayotganligi qayd etiladi. [3; 218]

Savdogarlar o'zi shaharda yashab turib, uning ichida va atrofida, mamlakatning turli burchaklaridagi qishloqlarda bir nechta yer mulklariga ega edilar. Bu yerlarda dehqonchilik bog'dorchilik bilan shug'ullanilgan. Hatto mamlakat hukmdori ham savdo bilan shug'ullanar, mamlakat hududida yirik yerlarga egalik qilar edi. XX asr boshiga oid ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amirining o'zi 1000 desyatina yerga ega edi. Bu yerlar ayni paytda davlat yerlari ham edi. Buxorodagi oddiy aholining taxminan 70.000 nafari umuman yersiz bo'lib, shahar ichida hunarmandchilik yoki oldi-sotti bilan shug'ullangan. [11; 75-77]

Buxoro arki haqida Dono Ziyaeva quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Shahar markazidagi amir saroyi, ya'ni Ark Buxoro hukmdorlari uchun balandligi 20 metr bo'lgan sun'iy tepalikda barpo etilgan bo'lib, hududi 4 gektarni egallagan. Bu yerda amir saroyi, mahkamasi, xazinasi, mamlakat hukmdorining oilasi yaqinlari uchun alohida o'rda, mehmonlar uchun qabulxona va mehmonxonalar, masjid, saroy ustaxonalari, zarbxona, aslahaxona, zindon, g'azna, saroy qo'riqchilari uchun alohida bino mavjud edi. XX asr boshida arkda hukmdor avlodlari, qo'riqchi va xizmatchilar bilan birga taxminan 3.000 kishi yashagan". [3; 210]

Ark devorlari turli davrlarda tosh, pishiq va xom g'isht, paxsalar bilan mustahkamlangan. O'pirilib tushgan joylari dastlab xom g'ishtdan, keyin pishiq g'ishtdan ta'mir etilgan. Arkning bosh darvozasidan kirishda to'pchi boshi (saroy qo'riqchilari boshlig'i)ning mahkamasi, undan nariroqda peshayvonli jome' masjid (saroy masjidi) bo'lgan. Arkning shimoli-g'arbiy burchagida to'pchi boshining uyi va ta'mir ishlari ustidan nazorat qiluvchi kishi turadigan xona bo'lgan.

Masjidning sharq tomonida oshxona, orqa tarafida zarbxona (oltin, kumush va chaqa tangalar zarb qilinadigan joy) bo'lgan. Zarbxonaning shimoli-sharqida zargarxona, janubida esa, devonbining mahkamasi va qushbegiga qarashli binolar bo'lgan.

Jome' masjiddan boshlangan tor yo'lak qo'shbegi hovlisi orqali chorsuga tutashgan.

Chorsuning chap tomonida tosh yotqizilgan katta hovli — ko'rinishxona bo'lgan.

Ko‘rinishxonada elchilar qabul qilingan va amirlarning taxtga o‘tirish marosimlari o‘tkazilgan. Uning 3 tomoni ayvon bilan o‘ralgan. Ikki qator naqshinkor ustunli peshayvondagi taxtiravonda amir marmardan ishlangan taxtda mehmonlarni qabul qilgan. Ko‘rinishxona hovlisining janubiy tomonida mehmonxona va qorixona joylashgan bo‘lib, ularning tagidagi yerto‘lalarda xazina saqlangan.

Buxoro arkining shimoli-sharqida jinoyatchilar saqlanadigan zindon, g‘arb tomonidagi hovlida esa, mirzalar va xizmatchilar uchun ikki qavatli binolar, salomxona joylashgan.

Bundan tashqari, ark hududida mehmonxonalar, amir hamda oliy mansabdorlarga qarashli boshqa binolar, hammom, uning yonida kichkina masjid joylashgan. Arkning markazida O‘rda (amir xonadoniga mansub ayollar uchun uylar), shimolida esa qo‘shbegiga tegishla ayollar turadigan uylar, shimoli-sharqiy burchagida Childuxtaron masjidi va Battol G‘oziy qabristoni bo‘lgan.

Arkning sharqiy devori bo‘ylab g‘ulombachcha, ya’ni soqchilar kazarmasi. janubi-sharqiy burchagida dorixona. ya’ni o‘q-dorilar ombori joylashgan. Arkning markazida yer tagidan ark ichiga qarab ketgan katta sopol quvurlar o‘tgan bo‘lib. ular oqova suv quvurlarining bir qismi edi. Ark darvozasining chap tomonida lashkarboshi mehmonxonasi, shimolida esa qurol-yarog‘lar tuzatiladigan ustaxona va aslaxaxona (qo‘rxona) bo‘lgan.

Yaxxonada esa, muz to kech kuzgacha saqlangan. So‘nggi tadqiqotlar davomida Ark hududida yer sathidan 2,5-3 metr chuqurlikda gumbazsimon yer osti yo‘li borligi aniqlandi. [12]

Buxoro Arkining g‘arbida joylashgan Registon maydoni bu davrda shahar markazi hisoblanib, o‘tmishda bu yerda hukmdor mahkamasi, kasalxona, masjid va boshqa binolar bo‘lgan. Ark darvozasi Registon maydonining o‘rtasiga olib chiqqan. Bu yerdan ark darvozasiga Taxtapul ko‘prigi ko‘tarilgan. Ko‘prik yonida masjid qarshisida to‘plar joylashtirilgan. Taxtapul ko‘prigida Kanaxona deb atalgan yerto‘la bo‘lgan. [13; 201]

Registon maydonida savdo rastalari joylashgan bo‘lib, ularda asosan oziq-ovqat, chorva, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari sotilgan. Savdo rastalaridan kiyim-kechak. ro‘zg‘or buyumlari, qog‘oz ham topish mumkin edi.

Xulosa qilib aytganda, tarixchi olim Dono Ziyaeva o‘z tadqiqotlarida Buxoro shahri to‘g‘risida qiziqarli ma’lumotlarni keltirib, Buxoro shahri madaniyati, tarixiy obidalar, karvonsaroylari, savdo munosabatlari va boshqa ma’lumotlarni arxiv hujjatlar va manbalar asosida izohlab beradi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мейендорф К. Е. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисловие Н. А. Халфина. Москва, 1975.
2. Ханьков И. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.
3. Dono Ziyayeva. O‘zbekiston shaharlari XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida. Yangi nashr. Toshkent. 2017.
4. Amir Sayyid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi./ Forsiydan A.Irisov tarjimas. – Toshkent: Fan, 1991.
5. Muhammad Ali Baljuvoni. Tarixi nofeiy (Foydali tarix). Tojik tilidan tarjima, so‘z boshi va izohlar mualliflari Sh.Vohidov va Z.Choriev.– Toshkent: Akademiya, 2001.

6. O'zbekiston tarixi xrestomatiyasi. IV jild.
7. Мухамеджанов А.Р. Историко-топографический план Бухары Ахмада Дониша// Общественные науки в Узбекистане, 1965, № 5.
8. Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного устройства Бухарского ханства позднейшего времени. // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Сталинабад, 1954.
9. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары.
10. Сухарева О. А. Позднефеодальный город Бухара конца XIX начала XX века. (Ремесленная промышленность). Ташкент. 1962.
11. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства.
12. Zoxidov P, Rashidov U. Buxoro arki. // «O'zbekistan Milliy Ensiklopediyasi».
13. Садриддин Айний. Бухара. (Воспоминания). Книга 1. Душанбе, 1980.